

9 5 2 0 1 2 1

ՀԱՅ—ԲՈԹԱՆԵՐ

(Ազգազրական ուսումնասիրութիւն).

ՆԵՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ազգերի կեանքի պատմութեան մէջ օրինակը չէ տեսնուած մի այնպիսի ժողովրդեան, որ դարերից ի վեր, անընդհատ, առանց մի րոպէ դադար առնելու, սկսած աշխարհի մի ծայրից դէպի միւսը՝ խումբ առ խումբ մատնուած լինի թափառականութեան. որ աշխարհն ամբողջ իր հողը, իր հայրենիքը համարի և որ գլխաւորն է, միշտ մնայ ինքնուրոյն, առանց կատարելապէս ենթարկուելու միջավայրի դօրեղ, կլանող ազդեցութեան:

Եւ սակայն կայ մի այդպէս ժողովուրդ, որ դարերից ի վեր ոտքի տակ է տալիս Ասիան, Եւրոպան, Ամերիկան և մինչև իսկ Աւստրալիան. աշխարհի ամենահեռաւոր անփիւնում կարելի է հանդիպել նրանց խմբերին, որոնք չեն ենթարկուում ո՛չ մի պայմանի, որոնք գիմանում են ցրտի, տաքի և ամէն կլիմայի, ամէն հանգամանք կարծես ենթարկուում է նրանց:

Ահա տեսնում էք ճանապարհի վրայ, փոշու մէջ, իրենց էջերի վրայ նստոտած կամ ոտքով, կիսամերկ, բոկոտն, ունեցած չուռնեցածը կամ շալակած, կամ սալլերի վրայ բարձած, մանր ու մեծ մանուկներ, կանայք, անցնում են սառուցների միջով, միջօրէականի այլոգ կլիմայի տակ և ուր որ յոգնեցին—նստում են, իսկոյն առ ձեռն վրան կազմում,

ապրում որքան կամենան, ապա, մի ժամուայ ընթացքում ժողովում և անհետանում են երկրից:

Այդ տարօրինակ ժողովրդին բոլորը ճանաչում են. նրան ծանօթ է աֆրիկացին, որպէս և եւրոպացին ու աւստրալիացին:

Ամէն տեղ նրանք զանազան անուններ են կրում: Անգլիայում՝ *ժիպսի*, Թիւրքիայում՝ *շինգենէ*, ըռշա, մահազործ, Հայաստանում՝ *զնչու*, Ռուսիայում՝ *ցիզան*, Պարսկաստանում՝ *մըթրըք*, կարալի, Բոհեմիայում՝ ստացել են տեղական անունը՝ *ըրհեմացիք*:

Դրանք լոշաններն են, մի ենթագրական ծագում ունեցող ժողովուրդ. միջահասակ, խանձուած սև խռիւ մազերով, ձուաձև դէմք, կանոնաւոր և յաճախ շատ վալիււղ հասակ և հնգկական տիպ ունեցող—մի խառնուրդ ներուժեան և կոստութեան, վայրենութեան և գեղեցկութեան:

Բնական է, որ ալքալիսի մի տարօրինակ ժողովուրդ դարձնէր իր վրայ ուսումնասիրողների հետաքրքրութիւնը: Դիտականներ, ճանապարհորդներ, ազգագրագէտներ և լեզուաբաններ գարերից ի վեր ուսումնասիրեցին, քննեցին. մի ամբողջ գրականութիւն կայ նրանց մասին, սակայն դեռ *զնչուն* մնում է կիսովին առեղծուածական մի ժողովուրդ և խռոսափում է լիովին ուսումնասիրութեան տակ ընկնելուց:

Ամենից առաջ պատմագէտներն ու լեզուաբաններն եղան, որ հետախուզեցին նրանց: Հին հնդկականների խորին լռութիւնը Դրանց մասին և կամ թեթև, խորհրդաւոր տկնարկութիւնները, այլ և *զնչունների* մէջ եղած գաղտնի գիտութիւնները՝ մի շատ տարօրինակ գաղափար փոխանցեցին լեռագայ սերունդին. ամէն տեղ գրեթէ համարում են նրանց եթէ ոչ ամբողջ՝ գոնէ կէս կախարդներ, գուշակոյներ և ինչ ենթագրութիւններ ասես, որ երևան չեկան նրանց ծագման մասին: Պրիգորի պատմագէտն օրինակ (1841 թ.) համարում է նրանց առասպելական Ատլանդիկ ցամաքի ժողովրդեան մնացորդ, իսկ Բատալիարը ճգնում է ապացուցանել, որ գնչուները բրոնզեայ նախապատմական շրջանում

ապրում էին հարաւային Եւրոպայում, Փոքր Ասիայում և հիւսիսային Աֆրիկայում:

Այս ենթադրութիւնները ունին իրենց հետեւողները, սակայն ո՛չ մի ճշտութիւն չեն ապացուցանում: Աւելի շատ հաւատ է ընծայւում այն ենթադրութեան, որ գնչուների ծագումը համարում է պատմական ժամանակներում: Հերոդոտը և Սալարսոնը լիշելով ասիականների մասին, նրանց հայրենիքը համարում են Կովկասը և Փոքր Ասիան. գոնէ այնպէս է ենթադրւում նրանց ասածներէց: Բիւզանդական VII և XII դարերի վկայագիրները լիշատակում են նրանց մասին, անուանելով *ցիգաններ* և վերջապէս, լեզուաբանական հետազոտութիւնները գալիս են գրեթէ հաստատապէս մի ենթադրութիւն անելու, որ բոլորից աւելի հաւանական է թւում:

Լեզուաբանները սկսեցին ուսումնասիրել գնչուների լեզուն, որ բոլորովին տարբեր է և բնորոշ, ու գտան, որ նախառնուրդ է հնդկական եօթ լեզուների, որոնք են—*հինդի, մաքրաթ, ըէնջարի, սինդի, գիւգէրէթ, ըէնգալի* և *օրիջա*: Բայց առանձնապէս գնչուների լեզուն դրանցից ո՛չ մէկին նման չէ. մանաւանդ այժմ, որ ենթադրուած լինելով զանազան, իրենց բնակուած և կամ աւելի երկար ժամանակ անցկացրած երկրի լեզուներին, կորցրել են քերականութիւնը, շատ բառեր, եղածներն էլ կամ աղաւաղել են և կամ նոր բաղադրութիւնների ենթարկել:

Միկլօշէ նշանաւոր լեզուաբանը գտնում է, որ գնչուների լեզուն շատ մօտ է Սինդ երկրի նոր-արիական լեզուին: Այդ երկիրը գտնւում է Բիլուջիստանի սահմանի մօտ, հընդկական Բոմբէի րաջայութեան մէջ:

Լեզուաբանական այդ ենթադրութիւնները այն եզրակացութեան տարաւ, որ գնչուների հայրենիքը եղել է Հընդկաստանը և նրա ծագումն է հնդկական Սինդ երկրի ջատ ցեղից: Այս թէորիան ընդունելութիւն գտաւ մեծ լաջողութեամբ և լետագայ ուսումնասիրութիւնները ամրապնդեցին նրան աւելի ևս:

Գտնուելով ուրեմն գնչուների հայրենիքը, այնուհետև դիւրին եղաւ գտնել նրանց գաղթականութեան ճանապարհը, որով նրանք ցրուեցին ամէն կողմ:

Գնչուները թողել են իրենց հայրենիքը—Հնդկաստանը ենթադրութեամբ՝ 1000 թուին. բայց այս թիւը ճիշտ չէ կարող լինել, եթէ ընդունենք, որ Հերոդոտի սիգիւնները և Հոմերի սինգիները՝ այժմեան ցիգանների նախնիքներն են. այն ժամանակ նրանց Հնդկաստանից դուրս գալը գրեթէ գնում է պատմութեան առաջին շրջաններում:

Սակայն Եւրոպա և Ասիա մտնելու ժամանակը համարւում է ոչ ուշ՝ քան 1000 թուականը: Ցիգանների այդ գաղթականութիւնը եղել է երկու մեծ ճիւղերով: Առաջինը ծով-եզերքով՝ դէպի ցամաք: Իջնելով Ինդու գետի հոսանքն ի վար, այդ առաջին ճիւղը Բիւուշիստանի և Պարսից ծոցի ափերով անցել է մինչև Արաբիա և Կարմիր ծովը, այնտեղից հասել Սիրիա և ցրուել Կիւետէի, Կիպրոսի և Արշիպելագոսի կղզիների վրայ: Դրանից մի մասը բաժանուելով գնացել է աւելի արևմուտք և մտել Եգիպտոս և նոյն իսկ Ալժիրիա, իսկ միւս մասը տարածուել Փոքր-Ասիոյ մէջ:

Գաղթականութեան երկրորդ ճիւղը Հնդկաստանի վերին կողմերից մտել է Պարսկաստան, Միջագետք և Փոքր Ասիա—Սև ու Կասպից ծովի եզերքներում, ուր և հանգիւյել է միւս ճիւղին: Այս հանգիստումով է բացատրուում Բալկանեան թերակղզու և Փոքր-Ասիայի մէջ գտնուող ցիգանական աւելի շատ ազգաբնակչութիւնը, այլ և Թիւրքիայի մէջ գտնուող երկու տեսակ գնչուների գոյութիւնը, որոնք թէ լեզուով և թէ սովորութիւններով բաւական զանազանոււմ են միմեանցից: Նրանց ներկայացուցիչներն են, որոնցից մէկին այժմ Թիւրքիայում կոչում են շինզննէ, իսկ միւսին՝ հայ-քոշա:

Այժմ ես այստեղ հարկ եմ համարում ամփոփ կերպով առաջ բերել այն բոլոր ուսումնասիրութիւնների արդիւնքը, որ կատարուած են եւրոպական գիտնականների, պատմա-

բանների կամ ազգագրագետների ձեռքով—աւելի շատ ի հարկէ եւրոպական գնչուների մասին և շատ քիչ՝ ասիականների:

Ենթադրուում է, որ գնչուները Եւրոպա են սկսել մշտնել 1417 թուից սկսած, Սև ծովի ափերից անցնելով Մոլդավիա և Վալախիա՝ զանազան 70—200 անձերից բաղկացած խմբերով: Ամեն մի խումբ (լայ) ունէր իր գլխաւորը (պօլզար), իր դատաւորները (ահիլ), իր իշխանները (ջամադար), որոնք Եւրոպա անցնելուց յետոյ կոչուում էին հերցոգ, իշխան, թագաւոր, կոմս, ասպետ՝ եւրոպական պատմաբանների կողմից:

1417 թուին էր, որ Դանուբի եզերքներում յայտնուեց գնչուների առաջին մեծ խումբը, առաջնորդութեամբ «թագաւոր» Սինդելի, «հերցոգ» Միխայի, Անդրաշի և Փանուէլի, ալլ և «կոմս» Իօնի և «ասպետ» Պետրոնի: Սրանք քայլում էին խմբի առջևից ձիերով, իսկ ամբողջ բոկոտն, անգլխարկ, ցնցոտիների մէջ և միւսնայն ժամանակ ոսկեայ գօտիներով ու զարդերով՝ հետևում էին նրանց: Կանայք մէջքերի վրայ էին կապել մանուկներին, տղամարդիկ գէնքեր էին կրում, իսկ կահ կարասիքը բեռնել էին ձիերի վրայ: Խումբը ունէր նաև իր պահապան շները:

Եկուոր տարօրինակ խմբի մի մասը տեղաւորուեց Դանուբի եզերքների վրայ, իսկ միւս մասը շարունակեց իր ճանապարհը երկու ճիւղով: Առաջին ճիւղը թագաւոր Սինդելի առաջնորդութեամբ շարունակուեց դէպի արևմուտք, իսկ երկրորդը հերցոգ Փանուէլի միջոցով՝ անցաւ հիւսիս, մտաւ Բոհեմիա, Սաքսոնիա և կանգ առաւ Դանիայում և Բալթիկ ծովի ափերի վրայ:

Քսան տարի թափառելուց յետոյ, այդ խմբերը մաս-մաս եղան և հաստատուեցին միջին Եւրոպայի զանազան երկրներում — Հունգարիա, Բոհեմիա, Սաքսոնիա, Շվեյցարիա, Ալզաս, 1422-ին՝ Իտալիա, 1424-ին՝ Բաւարիա և 1427-ին՝ Փրանսիա, որտեղից նրանք անցան 1430 թուին՝ Անգլիա:

1500 թուին հետգհետէ Եւրոպա լցուող գնչուներից

մտան Լեհաստան և Ռուսաստան և ապա 10—20 տարուալ ընթացքում եւրոպական ամէն երկրներում երեւացին նրանք: Այսպէս 100 տարուց յետոյ, գնչուներն արդէն հասել էին մինչև Ամերիկա և Աւստրալիա:

Սկզբում Հնդկաստանից եկած այդ հիւրերը շատ լաւ ընդունելութիւն գտան ազգաբնակութիւնների մէջ: Եւրոպայի այդ ժամանակուայ ողորմելի նախապաշարումներով, սնտիրապաշտութեան մէջ ընկղմած և տգէտ ժողովուրդը ահագին քանակութեամբ խուճում էր գնչուների վրանների շուրջը, օգտուելու համար նրանց բժշկական միջոցներով և գուշակութիւններով: Գնչուները գիտէին շատ բուժիչ խոտեր, գիտէին մետաղների հալելու և բաղադրութեան արհեստը և այգպիսով, սկսած աղքատ դասակարգից մինչև ազնուականներն ու կրօնաւորները, հարստացնում էին նրանց ու սլաշտպանութիւն ցոյց տալիս: Գնչուները հարստացան, կշտացան, լարգ վայելեցին և շրացած լաջողութիւններով, շուտով սկսեցին գողութիւն և խաբեբայութիւն: Նրանց վրանները ապաստան եղան լանցաւորների, աւազակների, հրձիգների: Այնուհետև գնչուները սկսեցին առելի դառնալ կառավարութեան, որին նրանք հոգս էին պատճառում, հոգևորականութեանը, որ սկսեց նրանց վրայ նախել որպէս դժոխքի ոգիների հետ կապ ունեցող մի ժողովրդի վրայ. սկսեցին հալածանք: Փոքր առ փոքր այնքան մեծացաւ անկարգութիւնը մի կողմից և հալածանքը միւս, որ գնչուները գրուեցին օրէնքից դուրս և վճռուեց կոտորել բոլորին.... Եւ ահա վառուեցին խարոյկներ, կառուցին կախաղաններ, տանջարաններ:

Առաջին քայլը արաւ Սպանիան. նրան հետևեցին շուտով Իտալիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և միւս եւրոպական պետութիւնները: Մի քանի երկրներում էլ այնպիսի խիստ օրէնքներ սահմանուեցին գնչուների համար, որ նրանք պարտաւորուեցին փախչել: Միայն Հունգարիան էր, որ մարդասէր գտնուեց համիմատաբար: Այստեղ գնչուները վայելում էին հաւաստի իրաւունքներ և երբեմն միայն, երբ

շատ էին գրգռում ժողովրդի առելութիւնը, թափում էր արիւն: Նոյն տեսակ մարդասիրական վարմունք գտան գրնչունները Ռուսաստանում, ուր նրանք վախ չունէին հալածանքից, ապրում էին հանգիստ և ազատ. մինչև իսկ օրէնքներ գրուեցին թեթևացնելու համար նրանց կեանքը:

Երեք հարիւր տարի շարունակ ամբողջ Եւրոպայում նրանց հալածեցին, կոտորեցին, կախեցին ու այրեցին ամէնքը այնպէս անգթութեամբ, որ յաճախ կտրծւում էր թէ այլ ևս գնչու չէր մնացել: Սակայն հազիւ թէ դադարում էր այդ բարբարոսական որսը, որ գնչուները նորից երևան էին գալիս և ահա նորից սկսում էր կոտորած, խարոյկ, կախաղան... Վերջապէս պետութիւնները հասկացան, որ այդ ճանապարհով անհնար էր վերջ դնել չարիքներին, ուստի սկսեցին մեղմացնել հալածանքը և 1773 թուին, Աւստրո-Հունգարիայի թագուհի Մարիա-Թերեզան հրատարակեց գրնչուների վերաբերեալ նոր, մարդասիրական օրէնքներ: Գրնչուների, թշուառ հալածականների կեանքը սկսեց բարւոքուել. նրանց ապրելու իրաւունք տրուեցաւ, չնայելով որ ստրուկ ապրելու, Մարիա-Թերեզայի յաջորդ Յովսէփ II-ը աւելի թեթևացրեց գնչուների ստրկութիւնը և սրանք այժմ կարող եղան բնակուիլ քաղաքներում, գիւղերում և մինչև իսկ հողագործութեամբ զբաղուել:

Փոքր ևս և Աւստրիան կատարելապէս հանգարտուեց, այդ յաջող փորձը օրինակ եղաւ եւրոպական միւս պետութիւնների համար և հետզհետէ դադարեց բոլորովին՝ գրնչուների ճնշումը, ու վերջապէս 1856 թուին միայն եւրոպական բոլոր գնչուները ազատագրուեցին ստրկութիւնից և հալածանքից և իրաւունք ստացան ապրել բոլոր միւս ազգերի պէս:

Հալածանքը դադարելուց յետոյ, գնչուները սկսեցին մի նոր շարժում և հետզհետէ տեղաւորուեցին եւրոպական երկիրներում, աւելի շատ՝ Բալկանեան թերակղզու վրայ և Ռուսաստան: Հետեւեալ ստատիստիկական մօտաւորագոյն թուերը ցոյց են տալիս, թէ որտեղ որքան գնչուներ կան:

Թիւրքիայում, տնորոշ ստատիստիկական տեղեկութիւնների հիման վրայ, ճշտապէս հաշուել անհնար է եղել:

Հունգարիա	150,000
Թիւրքիա	67,000
Ռումինիա	250,000
Ռուսաստան	63,000
Բուլղարիա և Սլոնեյ. Բուլղիա	50 000
Սերբիա	84,000
Սլոանիա	40,000
Խաւքիա	32,000
Բուսնիա և Հերցեգովինա	18,000
Յունաստան	10,000
Աւստրիա	16,000
Շուէդիա և Նորվեգիա	1,500
Դանիա և Նիդերլանդիա	6,000
Դերմանիա	2,000
Ֆրանսիա	2,000
Անգլիա	12,000
Չեքոսլովակիա	500
Աւրոպայի միւս երկիրներ	15,000

Ընդհ. գում. . . 779,000

Պատկաւների ասելով Թիւրքիայում հաշուում են ոչ թէ 67,000, այլ 107,000 տնայ, Բուսնիայում—300,000. իսկ Միկլոշիչի ասելով Ռուսաստանում ապրում են 1,500,000 չափ գնչուներ, որ անհաւանական է:

Գնչուները, որոնք ապրում են աշխարհի միւս մասերում, չեն որոշւում քանակութեամբ, որովհետեւ միշտ երբ-բուր են: Մօտաւորապէս կարելի է այսպիսի թուեր տալ. Կովկասում՝ 3,000, Փոքր-Ասիայում՝ 67,000 (50,000 հայ բոշտներ), Պարսկաստան մինչև 1856 թիւը հաշուում էր՝ 13,000, իսկ Անգր. Կովկասին ասում է, որ Սիբիրում և Արևմտ. Հնդկաստանում կան 20,000 գնչուներ, իսկ Աֆրիկայում, Ամերիկայում և Աւստրալիայում՝ 166,000:

Ըստ զանազան հեղինակների, գնչուների ընդհանուր թիւը տարուբերւում է 1—5 միլիոնի. բայց միջին թիւը

վերցնելով՝ կարելի է գնչուների թիւը համարել ոչ աւելի քան 3 միլիոնի:

Այսպէս ուրեմն, գնչուները ոչ միայն ցրուած են ամբողջ երկրագնդի վրայ, այլ միշտ շարժւում են այս երկրից այն երկիր և ամէն տեղ չեն կորցնում իրենց բնորոշութիւնը, որքան էլ որ ենթարկուին միջավայրի ազդեցութեանը: Կորցնում են նրանք միմիայն հաւատքը — եթէ երբ և իցէ ունեցել են — լեզուն աղաւաղում են, աղքատացնում նորամուտ քերականական ոճերով և բառերով, իսկ տիպը, բնաւորութիւնը, կեանքի ձևը միշտ նոյնն է մնում թէ ցուրտ և թէ տաք կլիմայի տակ: Քչերն են միայն որ վարժւում են հաստատաբնակութեան. մեծ մասը թափառական, ամբողջ աշխարհը, ամէն երկիր իրենց հայրենիքն են համարում, իրենց սեփականութիւնը և չեն ենթարկւում ոչ մի օրէնսդրութեան, ոչ մի իշխանութեան:

Գնչուն միջհասակ է, երբեմն կարճ, սև խանձոտ մազերով, ձուռձև դէմք, կանոնաւոր հասակ և յաճախ վալիւլէ. ճակատը ետ փախած, յառաձնածնօտ (պրօգնատ), աչքերը կապտագորշ կամ սև: Կոպերնիցիին, որ Բուխարէստի հիւանդանոցում քննել է 20-ի չափ գնչուական գանգեր՝ գտնում է, որ նրանք նման են հնդկական ցած ցեղերի գանգերին: Մի քանի ուրիշ հեղինակներ ասում են, որ գնչուների մէջ երկու տեսակ ցեղեր կան — կոպիտ և նուրբ, բայց դրանք միմեանց խառնուելով, կազմել են մի նոր տեսակ բաղադրուած տիպ՝ խառնուրդ նրբութեան և կոպտութեան:

Ո՛չ մի ցեղ այնքան դիմացկուն, չորքաշ չէ, որքան գնչուն. նա հեշտութեամբ տանում է ցուրտը, որպէս և տաքը. ոչ մի կլիմա չէ ընկճում նրան. բոկոտն, ցնցոտիներով, գլխաբաց նա թափառում է ամէն եղանակի մէջ իրեն միայն յայտնի ճանապարհներով մի երկրից միւսը, չք վախենալով ոչնչից: Ամենափոքր հասակից նա վարժւում է թափառականութեան, կպած իր մօր մէջքին կամ քաշ գալով նրա կողքից, ցրտի դէմ պաշտպանուելով միայն շնորհիւ

այն ճարպի, որով օծում է նրան իր մայրը ոտից մինչև գլուխ: Ամէն բանի դիմանում է, ամէնին վարժում է, միայն թէ ազատ լինի և անկաշկանդ — ահա գնչուի ամենացանկալի բանը աշխարհիս երեսին: Նա առանց ազատութեան մի օր չէ կարող ապրել և ո՛չ մի հարստութիւն կամ փառք չի փոխիլ նրա հետ:

Գնչուն կրօն չունի, այս հաստատում են բոլոր հեղինակները, և եթէ նա Թիւրքիայում թիւրք է կամ հայերի մէջ քրիստոնեայ — դա միայն անում է կամ ստիպուած, կամ իր շահու համար: Իտալացի յայտնի ցիգանագէտ Գուիգօ Կոստա պատմում է, որ ինքը ճանաչել է մի ցիգանի, որ 7 անգամ փոխել է իր կրօնը, նայելով թէ որ երկրումն է և ուժը որ կրօնի կողմն է: Գնչուն ո՛չ մի գաղափար չունի Աստուծոյ, միևս աշխարհի, հոգու անմահութեան և այլն վրայ: Նրա ամբողջ կեանքում ոչինչ չէ կարելի գտնել, որ մատնի ու է կրօնի նշան. նրա երգերի մէջ իսկ չկայ հաւատարմիքի մասին ու է տկնարկութիւն և ինչպէս երևում է, նրա նախնիքներն էլ եղել են անկրօն և անհաւատ: Իսկ նրանց բոլոր կախարհական և այլ նախապաշարումները ենթադրել են տալիս, որ նրանք ճարպիկութեամբ օգտուել գիտեն սնոտիաւորչաւ ժողովուրդների կամ ազգերի թուլութիւններից՝ շահուելու համար:

Կրօնի բացակայութեան հետ, չկան նաև իրենց մէջ մի որևէ հասկացողութիւն մի հայրենիքի կամ անցեալ պատմութեան վերաբերութեամբ: Նա իր աստուածն է համարում այն ամէն ազգի աստուածը, որոնցից աւելի շահ և բարեկամութիւն է ստանում, իսկ իր հայրենիքը՝ այն հողը, որի վրայ նա առժամանակեայ հաստատուում է և կամ ուր գիւրութիւն ունի ապրելու: Չնայելով դրան, գնչուն հեշտութեամբ կամ բոլորովին չէ ձուլվում մի որևէ ազգի հետ. աղջիկ չէ տալիս, չէ առնում, յարաբերութիւնների մէջ խիստ զգոյշ է և գնչու չեղողին անուանում է ագահնօզ կամ Երուսնօզ, թիւրքերին՝ աչսուզ (անօրէն), հայերին՝ «կարաւ» (երկրագործ):

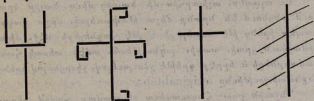
Զնուլուելու, միջավայրի ազդեցութիւնից չալլասերութիւն պատճառը գլխաւորապէս ներկայտնում է նրա թափառականութեան ոգին: Դեռ ևս Եւրոպայի արեւմտեան մասերում—Սպանիայում, Իտալիայում և Անգլիայում, նրանք փոքր ի շատէ ենթարկուել են պայմաններին և կիսովին կորցրել ազգային բնորոշութիւնը, լեզուն, բարքերը: Նոյնը պատահել է նրանց հետ նաև Հայաստանում, ինչպէս ես մտազիր եմ ցոյց տալ աշխատութեանս ընթացքի մէջ: Իսկ արևելեան Եւրոպայում և Հայաստանի ու Բալկանեան թերակղզու զանազան մասերում նրանք ոչ միայն չեն սիրում հաստատաբանակ դառնալ և կորցնել իրենց ինքնատիպութիւնը, այլ մինչև իսկ արհամարհաբար, թշնամաբար են վերաբերվում իրենց այն ցեղակիցներին, որոնք մի որևէ տեղ երկար մնում են և ինքնատիպութիւնը սկսում են կորցնել: Գնչուն — ստում են նրանք պիտի միշտ թափառի, վրանների տակ ապրի, պատրաստ լինի իսկոյն չուելու: Եւ իսկական գնչուական լեզուն ու բարքերը կարելի է ուսումնասիրել միմիայն այդ թափառականների մօտ:

Մարդու զարմանքն է շարժում գնչուների տուօգրաֆիական ընդունակութիւնները: Զգիտենալով տեղական լեզուն, երկրի ճանապարհները, աշխարհագրութիւնը, նրանք ամենայն դիւրութեամբ, առանց սխալուելու կտրում են երկիրը ամէն ուղղութեամբ, երբէք չեն մոլորւում, ուղիղ դէպի նպատակակէտն են գնում և գիտեն թէ որտեղից անցնել կարելի է, որտեղից՝ ոչ. գիտեն թէ ուր յարմար է վրան կանգնել հանգչելու, որ գիւղում կամ պանդոկում ընդունելութիւն կը գտնեն և կամ կը վճնդուին: Անդրէաս Կօլօկչի, իտալացի յայտնի ցիգանագէտը, Ապիրինեան լեռներում հանգիպում է մի օր գնչուների մի խմբի, որ այնքան լաւ գիտէին երկիրը և նրա ճանապարհները, որ կարծես ընկիներ լինէին: Մի ուրիշ անգամ էլ նա Կ. Պօլսի Կադըքէօյում տեսնում է իտալական գնչուների, որոնք Իզմիտի (Նիկոմիդիա) վրայով Զմիւռնիա էին անցնում այնպիսի դիւրութեամբ, որ կարծես քսան անգամ գնացած եկած լի-

նէին այդ ճանապարհով, չնայելով, որ նրանք առաջին անգամն էին անցնում այդ երկիրը:

Գնչումն է ուրեմն գաղտնիքը. ինչից է, որ գնչուները առաջին անգամից իսկ, առանց հարցնելու և առանց մոլորուելու՝ գիտեն իրենց ճանապարհը, գնալիք տեղի ուղղութիւնը, հանգչելու տեղերը, բարեկամ կամ թշնամի գիւղերն ու հանգրուանները:

Երկար քննելուց լեռու լայտնուեց, որ գնչուները ունին իրենց մէջ այնպիսի նշաններ, որոնցով հասկացնում են միմեանց՝ անցնելիք ճանապարհը և այլն: Գնչուների իւրաքանչիւր խումբ, անցնելով ու է տեղով, զանազան—միայն գնչուներին հասկանալի նշաններ են գծում պատերի, ծառերի բուկների վրայ և լեռագայ խումբը տեսնելով այդ նշանները, հասկանում են նրանց: Ամենասովորական նշանները, սրոնք հնուց ի վեր գործածական են նրանց մէջ, սրանք են.

Սրանցից առաջինը, եռաժանին, ինչպէս երևում է, ամենագործածականն է և կոթը ցոյց է տալիս գնալիք ճանապարհի ուղղութիւնը: Երկրորդը, որ բուկիստական մի հին նշան է և գնչուները կոչում են *սովաստիկա*, գործածվում է ճանապարհի փակուած լինելը ցոյց տալու համար և կամ վտանգաւոր: Երրորդ խաչաձև գծի երկար կոթը նոյնպէս ցոյց է տալիս ճանապարհի ուղղութիւնը, իսկ չորրորդը, որ աւելի կարելի է տեսնել Թիւրքիայում, — և դա՛ շատ հասկանալի պատճառներով—նշանակում է, որ այդ ճանապարհով գնալը խիստ վտանգաւոր է և մահաբեր գընչուների համար:

Միայն սրանք չեն նշաններ, այլ շատ շատերը կան, որոնց նշանակութիւնը գեռ ևս միայն գնչուները գիտեն և որոնց շնորհիւ նրանք այնպէս են ոտնատակ տալիս անձանթ երկիրներ ու ճանապարհներ, որ կարծես ամէն տեղ իրենց մատներէ պէս ճանաչում են:

Իտալացի մի ուրիշ ցիգանագէտ Գուլիզօ Կոստա պատմում էր *), որ անդադար, գրեթէ ամէն օր նորանոր նշաններ գծուած էր տեսնում իր տան մօտի ծառերի վրայ և ամէն անցնող ցիգան մտնում էր իր մօտ, որովհետև նա նրանց լաւ ընդունելութիւնն էր ցոյց տալիս, ուսումնասիրելու նպատակով: Աւելի շատ նա տեսնում էր եռաժանիւն—բարեկամա. կան ընդունելութեան նշանը:

Բացի դրանցից, գնչուները մեծ ընդունակութիւն են ցոյց տալիս լեզուներ շուտով սովորելու մէջ և դա էլ շատ է օգնում նրանց թափառականութեան և ճանապարհները դիւրութեամբ գտնելու:

Եւ այդպէս, աշխարհիս մի ծայրից միւս ծայրը կրում անցնում են նրանք միշտ թափառելով, միշտ սակաւապետ իրենց թէ ուտելիքի և թէ հագնելիքի մէջ. միշտ դիմացկուն ցրտի, տաքի, յոգնութեան, ամէն տեսակ հանգամանքների և երբէք գրեթէ չձուլուելով, չկորցնելով իրենց ինքնատիպութիւնը (originalité):

Գնչուին շատ հազուագիւտ չէ ցամաք հացով կերակրուել ամիսների ընթացքում, մինչև որ լազողուի մի գիւղից մի հաւ գողանալ: Շատ սիրում են ուտել ընդեղէն. որպէս տաք կլիմայի զաւակներ, գերադասում են միշտ կծու բաներ—պղպեղ, սխտոր. ծխում են և լաւ էլ օդի խմում և այդ անում են ո՛չ միայն տղամարդիկ, այլ և կանայք ու մանուկներ:

*) Այդ ցիգանագէտը գնչուների մասին 1892 թուին Ժընէվի աշխարհագրական ընկերութեան մէջ մի դասախօսութիւն արեց և մեր, ներկայ եղողներին առջև դրեց վերոյիշեալ նշաններից մի քանիսը և հաստատեց նրանց: Դասախօսութեան ներկայ էինք նաև ես և պ. Ե. Լալաբեանը:

Հազուադէպ կողմից նոյն լատկանիչն ունին. սիրում են փալլուն բաներ, վառ, կենդանի գոյներ. ամենից աւելի կարմիր և կանաչ կտորներ: Գրեթէ աստաբորիկ և գլխաբաց են ման գալիս, մանուկները եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ կիսովին մերկ, սև, աղտոտ, չնայելով որ Եւրոպայում ոստիկանութիւնը խստութեամբ հսկում է որ ոչ մի ցիգան մերկ չման գայ: Հաստատաբնականները ապրում են ողորմելի խրճիթների մէջ, աղտոտ, անհոգ: Խրճիթի մէջ ամենամեծ և պատուաւոր տեղը բռնում է «Սըախը» (Սանթո), որին նրանք պատուում են և որի վրայ զբաղւում են պայտեր շինելով, որովհետև գնչուները սաստիկ ընդունակ են դարբնութեան արհեստին և առհասարակ մետաղագործութեան: Բացի այդ արհեստից, զբաղւում են նրանք անասնաբուժութեամբ և վարպետ են գրա մէջ: Լաւ երաժիշտներ են, լաւ էլ անասուններ կրթող-արջեր, այծեր: Արեւելքում նրանք պատմիչներ են, գուշակողներ:

Գնչուների երաժիշտ և լաւ երաժիշտներ լինելը լայտնի է աշխարհին: Նրանցից գուրս են եկել շատ լայտնի արտիստներ, մանաւանդ ջութակահարներ, որպիսիք են Ալեն-նայի նշանաւոր Պաննը և զբութակահարների արքայ՝ Բիխարի, ներկայ դարի սկզբներում: Գեղարուեստի միւս ճիւղերն էլ պակաս նշանաւոր արտիստներ չեն տուել գնչուներից: Օրինակ, XV դարու սկզբներում հռչակ ունէր նկարիչ Անտոնիօ Սօլարի գնչուն, իսկ XVII-երրորդ դարում Ժողովրդական հրապարակախօս անգլիացի Ջօն Բէննիէնը (ծն. 1628-ին, մեռ. 1688-ին) գնչու էր: Բայց մուգիկայի մէջ նրանք աւելի արտիստներ են տուել: Ամէն գնչու գրեթէ նուագել գիտէ և գիւղական հարսանիքներում ու հանգէսներում նուագողները գնչուներ են: Նրանց եղանակները ունին իրենց բնորոշութիւնը. մեկամաղձոտ, երբեմն ճչացող և լաճախ ջղեր հալեցնող կրքոտ կտորներ, կայտառ պարերգներ, գողտրիկ միլօգիաներ: Լիստի բապստիանները, մանաւանդ II բապստիան, որ կատարելապէս, առանց աղաւաղելու, գնչուական եղանակներ են, բովանդակում են իրենց

մէջ այդ տարօրինակ ցեղի ամբողջ մուգիկան—տխուրն ու կայտառը, մեղամաղձոտն ու զուարթը: Բրամսի (ժոհան) պարերգները գնչուական են. Մոպենն ու Մուբերտն իսկ իրենց շատ կտորները հեղինակելիս՝ ազդուել են գնչուական եղանակներին:

Գնչուական մուգիկայի տիպիքական գաման այսպէս է:
լա, սի-բէմօլ, դօ-բէմօլ, ըէ, մի, ֆա, սօլ-դիէզ, լա, սի-դիէզ, դօ-դիէզ, ըէ.

Այս եղանակը նման է պարսկական հիջազ կոչուող մեղամաղձոտ և հայկական եկեղեցական երգեցողութեան մէջ յայտնի Գձ. անուանող եղանակի տեսակին, իսկ միւս կողմից մալարօսիական և էքօսիական եղանակներին: Մուգիկայի մէջ $3/4$ ամանակ գրեթէ չկալ կամ շատ հազուադէպ է. իսկ $2/4$ և $4/4$ շատ:

Բայց արդեօք գնչուները դրա հետ միասին ունին պահած բանաստեղծութիւններ, կամ հեղինակում են և կամ ունեցել են—գրեթէ անյայտ է և չէ ուսումնասիրուած:

Սակայն գնչուները յայտնի են պարերի մէջ և դա երեւում է աւելի Թիւրքիայում: Պարերը ինքնատիպութիւն ունին: Գնահատուած էին նրանք նոյն իսկ Յրանսիայում XVII դարում. յայտնի են Պարսկաստանում (մթրբւների պարեր), Սպանիայում (copondo պարը) և արեւելքում (բօմայկա պարը), որոնք շատ են լիշեցնում հնդկական և եգիպտական յայտնի քայադերների և հալազի պարերը:

Մեզ մնում է մի քանի խօսք աւելացնել այս ներածութեան վրայ, գնչուների ամուսնութեան, թաղման և այլն մասին, ի հարկէ միշտ աչքի առաջ ունենալով եւրոպական ցիգանները: Աշխատութեանս բուն մասի մէջ, որ մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն կը լինի, հնար եղածին չափ մանրամասնութեամբ պիտի խօսեմ միմիայն հայ բոշաների բարբերի, սովորութիւնների և այլն մասին: Համեմատական նկարագրութիւն ունենալու համար էր, որ ես, քաղելով

եւրոպական ցիգանագէտների և ազգագրագէտների գործերից, աշխատութեանս սկզբում տուի այս համառօտ, բայց ամփոփ տեղեկութիւնը եւրոպական ցիգանների մասին:

Ամուսնութիւնը եւրոպական ցիգանների մէջ կատարուում է շատ փոքր հասակից. 14—15 տարեկան տղան ամուսնացնում են 12—13 տար. աղջկայ հետ: Հարսանիքը կատարւում է 3 օր և շատ մեծ խնջուքով: Կինը դառնում է ստրուկ իւր ամուսնուն և կուրօրէն հնազանդող, չնայելով որ կնոջ ծնողների իշխանութիւնը չէ ոչնչանում: Յիգանները շատ են ծնում և ծնողները նրանց սիրում են, չնայելով որ նրանց, հէնց մանկութիւնից՝ վարժեցնում են չարքաշ կեանքի:

Թաղումը կատարւում է առանց ունի ծէսի և արարողութեան: Յիգանը չէ հաւատում հանդերձեալ կեանքի և մի տեսակ վախ զգալով մեռածից, իսկոյն աշխատում է թաղել գիակը: Մեռելատէրերը երբէք չեն լաց լինում, այլ լուռ նշաններով միայն յայտնում են իրենց վիշտը:

Լեզուին գալով, եւրոպական ցիգանները ունեցել են մօտ 14 տեսակ բարբառներ, բայց բոլորն էլ մի արմատից բղխած և բաւական աղաւաղուած: Աւելի հետաքրքիր և բնորոշ դրութեան մէջ, քիչ աղաւաղուած, մնացել են արեւելքի գնչուների բարբառները, որոնք մեծ նշաններով յայտնում են որ լեզուն եթէ ոչ բուն սանսկրիտեան, այլ նրա մօտաւոր ճիւղերից մէկն է:

Ահա այդ ժողովրդեան մի ստուար ճիւղն է, որ անցել է Փոքր-Ասիա, ցրուել հայ ազգաբնակչութեան մէջ, կիսովին ենթարկուել միջավայրի ազդեցութեան և կազմել է հայ-բոշա կոչուող այն տարօրինակ ժողովուրդը, որի մասին միակ հեղինակաւոր եւրոպացի գրողը Պասպատին է, անուանելով նրանց «Թիւրքիայի ցիգաններ»:

Այդ հայ-բոշաները կը լինին իմ ազգագրական ուսումնասիրութեան նիւթը այս աշխատութեան մէջ:

Նիւթերը և ուսումնասիրութիւնը կազմել եմ ես ան-
ձամբ մանգալով և ապրելով հալ բռշտների մէջ Թիւրքա-
հայաստան, Կովկասում—Կարս և Ալէքսանդրօպօլ, ուր ա-
հագին քանակութեամբ կէս նստակեաց կեանք են վարում
նրանք:

Իմ ալս ներածութեան համար ես օգտուել եմ մինչև այժմ
լոյս տեսած կարևոր գրքերից և լրագիրների կամ ամսագրների մէջ
երևացող լուսումներից, որպիսիք են. Paspati „Etudes sur les
Tchinghianés“. Dixon „La Russie libre“ (Tour du monde հան-
դէս 1872 թ.). F. Liszt „Des bohémiens et de leur musique“.
Паткановъ „Цыганы“. Lespinass „Les bohémiens du pays
Basque“.

Օգտուել եմ ի միջի ալսոց, նաև „Journal Asiatique, 1879—
1886“. «Մուրճ» ամսագիր 1890 Անդրէաս Կօլօկչիի լոգուածից. „При-
рода и Люди“ Նէմցէվի լոգուածից (1892), Ֆրանսիական Նոր տը-
պագրուող „Grande encyclopedie“ և Լառուսի հանրագիտական մեծ
բառագրքերից:

Գնչուների երաժշտութեան մասին օգտուել եմ և ուսումնասի-
րել անձամբ լիստի, Շուբերտի և Բրամսի երաժշտական կոորնե-
րից, որպէս և անձամբ ժողոված եղանակներից:

Վ. Փափազեան

(Կը շարունակուի).